

HZ.OSMAN DÖNEMİNDEKİ EKONOMİK KRİZİN GARNİZON KENTLERE ETKİSİ - KUFE ÖRNEĞİ

M. Mahfuz Söylemez *

Abstract

The Effect of The Economic Crisis of Hz. Uthman Era on The Garrison Cities - The Example of Kûfa

Kûfa survived mostly by relying on the prize of war (captured property) revenues. The majority of the residents made their livelihoods out of such revenues. However, during the second six-year period of the caliph Uthman's rule, conquering missions had reached the farthest possible point (natural limits of the time), which led to shortages in these revenues, causing certain financial hardships in the economic life of the city. In time, these economic difficulties have prepared the grounds for political unrest to flourish. Caliph Uthman's donation of Sevad lands (state owned lands) to certain individuals, has shaken considerably his authority and influence on the people of Kûfa. After not very long, a major opposition movement was formed against the caliph. This movement grew bigger and bigger day by day, and eventually gained the support and control of the city; to the extent of causing the appointment of a city governor of their choice and detaching Kûfa - although not formally but practically - from the central government.

Key words: Garrison cities, Hz. Uthman, Kûfa

Hz. Ömer, Hz. Ebûbekir tarafından Irak'ta başlatılmış olan İslâm fetihlerinin tamamlanabilmesi için Kûfe garnizonunu kurmuş ve buraya binlerce asker ile bu askerlerin ailelerini yerleştirmişti. Şehir ilk kurulduğunda yerleşenlerin sahip oldukları bedevî kültüre tamamen uygun halde idi. Bilindiği gibi bedevî Araplar, belli bir yere bağlı olmayıp, konar-göçer bir hayat yaşarlardı. Garnizon ilk kurulduğunda da bu gelenek hakimdi. Savaş esnasında askerler, aileleri ile beraber savaşa çıkar, savaşın bitiminde, çocukları ile birlikte garnizona geri dönüp, küçük kulübeler inşa ederek, buralarda yaşamlarını sürdürürlerdi. Bu durum Hz. Ömer'in adı geçen garnizonda binaların yapılmasına müsaade etmesine kadar sürdü. Hz. Ömer'in izni ile birlikte savaşa giden unsurların, en azından aile fertleri, yerleşik hayata

geçmiş oldular.¹

Geçim kaynaklarının tamamını fetih gelirlerinin oluşturmuş olduğu bu insanların tarım veya hayvancılık ya da ticaret ile meşgul olmaları yasaklanmış, bunlarla ilgilenenler cezalandırılmışlardı.² Zaten askerlerin bu tür işlerle uğraşmalarına da gerek yoktu. Zira ne çiftçilik ve ne de ticaret, fetihlerde elde ettikleri kazanç kadar kâr sağlıyordu. Nitekim bu insanlar devletten atâ denilen maaş aldıkları gibi,³ garnizonda yaşamakta olan ailelerine de hazineden gıda yardımında bulunuluyordu.⁴ Askerlere ödenmekte olan söz konusu atâlar ile ailelerine verilmekte olan erzakların yanında, o dönemin en zengin bölgeleri olan başta Mezopotamya olmak üzere İran, Azerbaycan ve Ermenistan'ın fethinden elde edilen ganimetlerle kısa sürede zengin olmuşlardı. Bu insanlar Hz. Osman'ın hilâfetinin ilk altı yılında da fetihler devam ettiği için servetlerine servet katmaya devam ettiler.⁵ Zaten, Hz. Osman'ın hilâfetinin ilk altı yılı, fetihler sürdüğü ve sistemde bir değişiklik vuku bulmadığı için Hz. Ömer'in hilâfetinin devamı olarak mütalaa edilmiştir. Hz. Osman'ın hilafetinin ikinci altıncı yılında ise fetihlerin durma noktasına gelmesi ile birlikte Hz. Ömer tarafından belirlenmiş olan ekonomik sistemde ciddi sarsıntılar yaşanmıştır. Bilahare ekonomik bir krize dönüşmüş olan bu sarsıntılar devlette bir takım iç karışıklıklar ve isyanlarda da etkili olmuştur. Bu ekonomik krizin aşılması amacıyla halife Osman tarafından bir dizi tedbir alınmış, ancak bu tedbirler, ekonomik krizi aşmak bir yana, onun öldürülmesi ile sonuçlanan bir çok hadisede rol oynamıştır. Biz bu yazımızda, söz konusu ekonomik krizin sebepleri, krizi aşmak için Hz. Osman'ın aldığı tedbirler ve bu tedbirlerin Kûfe'de baş gösteren siyasî hadiselerdeki etkisini ele alıp incelemek istiyoruz.

* Yrd. Doç. Dr. Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi mahfuzs@yahoo.com

1 Bkz. M. Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara 2001, s. 85.

2 Bkz. Mustafa Zeki Terzi, *Hiz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Askerî Teşkilât*, Samsun 1990, s. 30.

3 Bkz. Mustafa Fayda, "Atâ", *DİA*, c. IV, s. 33; Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe*, s. 216.

4 Bkz. Mastafa Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilâtı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989, c. II, s. 172.

5 Bkz. Murat Akarsu, *Hiz. Osman ve Hilâfeti*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001, s. 159.

Krizin Sebepleri

1. Hz. Osman'ın hilâfetinin ikinci altıncı yılına gelindiğinde fetihler ulaşılabilecek son noktaya vardığı için ganimet gelirleri ortadan kalktı. Böylece garnizona sıcak paranın girmesi durdu; dolayısıyla yüksek bir hayat standardı yakalamış olan mukâtilenin/savaşanların bunu sürdürebilmeleri bir yana, hayat mücadelesi verir duruma gelmelerine de sebep oldu.⁶ Bilindiği gibi paranın yalnız mübadele aracı olarak kullanıldığı ekonomilerde, para ile ifade edilmekte olan tüm fiyatlar, onun arzındaki artış ya da azalışlarla orantılı olarak yükselecek veya düşecektir. Para stokunun düşmesi, temsil ettiği satın alma gücünün azalması anlamına gelmektedir. İşte bu sebepten dolayı Kûfe'de savaşan unsurların alım gücünün düşmesi, piyasanın daralmasına yol açtığı için sadece mukâtiliye değil, esnaf ve tarım üreticilerini de oldukça zor dururumda bıraktı. Esnaf malını döndüremezken, tarım üreticisi ise hedef kitlesinin fakirleşmesi ile malının fiyatını düşürmek zorunda kaldığından zarara uğradı. Öte taraftan gelirlerinin büyük bir kısmını humusun oluşturmakta olduğu devlet de fetihlerin durması sebebiyle zarara uğradı.⁷

2. Bu dönemde devlet yeni fethedilen bölgelerden gelir elde edemediği gibi oralarda asker olarak bulunmakta olan insanlara atâlar vermek ve o ülkeleri yaşanabilir hale getirmek için, büyük harcamalar yapmak durumunda da kaldı.

3. Bir süre sonra buna ihtida hareketlerinin artması ile cizye gelirlerindeki ciddi düşüş de eklendi.

4. Hz. Osman'ın bazı valileri cizye ve haraç gelirlerini Medine'ye göndermiyorlardı. Yeni bir donanma kuracağını gerekçe gösteren Muaviye b. Ebî Süfyan, Medine'ye vergi göndermeyenlerin başında geliyordu.

5. Bunun yanında Hz. Osman döneminde devlet, beyan edilen mallardan zekât almış, beyan edilmeyen malların zekâtlarını ise mükellefin kendisine bırakmıştır. Böylece yukarıdaki gelirlerin yanında zekât gelirlerinde de büyük bir düşüş yaşanmıştır.⁸

6 Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi*, Ankara 1999, s. 493.

7 İslâm devletinin gelir kaynakları ile ilgili olarak bkz. Celal Yeniçeri, *İslâm'da Devlet Bütçesi*, İstanbul 1984, ss. 175-194.

8 Bkz. el-Cassâs, Ebûbekir Ahmed b. Ali, *Ahkâmü'l-Kur'an*, Beyrut, ts. , c. I, s. 155.

6. Bu dönemde haraç gelirlerinde de düşüş yaşanmıştır. Zira gelirlerdeki düşüş alım gücünü etkilemiş, böylece talebin azalmasına ve buna bağlı olarak da arzın kısılmasına, bir başka ifade ile başta tarım kesimi olmak üzere üretim ile uğraşan kitlenin üretimlerini düşürmelerine, sebep olmuştur. Bu durum üründen haraç vergisi almakta olan devletin gelirlerinde düşüşe sebep teşkil etmiştir.

İşte Hz. Osman döneminde devlet gelirlerindeki bu ciddi düşüş, bütçe açığına yol açmış ve gelirlerin giderleri karşılayamaz duruma gelmesi sonucunu doğurmuştur.⁹ Böylece devlet, büyük bir ekonomik kriz ile karşı karşıya kalmış ve ödeme güçlükleri yaşar olmuştur. Bu ekonomik kriz bir çok kentte çalkantılara sebep olmakla beraber en ciddi şekilde Basra, Fustat gibi garnizon kentlerde, özellikle de büyük bir askerî nüfusu barındırmakta olan Kûfe'de etkili olmuştur.

Söz konusu ekonomik kriz, Kûfe'de etkisini ilk kez Velid b. Ukbe'nin valiliğinin beşinci yılında göstermiştir. Fetihlerin durması ile ganimet gelirlerinden mahrum kaldıkları için memleketlerine geri dönen askerler, istihdam sorunu, bir başka ifade ile işsizlik sorunu ile karşı karşıya kalmışlardır. Bilindiği gibi ekonomi tam istihdam ile yürüdüğü zaman tüm üretim faktörlerinden faydalandığı için gelir dağılımındaki farklılık çok fazla göze batmamaktadır. Ancak şehirde ortaya çıkan bu istihdam sorunu ile birlikte işsiz kalmış olan gruplar, dikkatlerini devletten yüksek maaşlar alan kitle üzerinde

Ayrıca bkz. Abdullah b. Mahmud b. Mevdud el-Musûlî, *el-ihitiyâr li't-ta'limi'l-muhtâr* İstanbul 1951, c. I, s. 104.

9 Hz. Osman döneminde İran'ın fethi tamamlanmış ve Kuzey Afrika, Azerbaycan, Ermenistan ile Sint bölgesinde bazı yerler ile Anadolu'da bazı bölgeler ve de Kıbrıs fethedilmiştir. Bu fetihlerden Azerbaycan, Ermenistan, Hemedan, Taberistan civarındaki bazı bölgeler ile İstahr ve çevresi daha önce Hz. Ömer döneminde fethedilmiş iken Hz. Osman'ın hilâfete gelişi ile beraber İslâm devletinden kopmuş olan bu bölge yeniden itaat altına alınmıştır. İkinci grubu teşkil eden bugünkü Afganistan bölgesi ile Hint merkeze oldukça uzak olmalarının yanı sıra sürekli sorunlar ile karşılaşılan bölgeler olmuştur. Kuzey Afrika'da fethedilen yerler ise küçük ganimetlerin elde edildiği yerler olmuştur. Nitekim buradan elde edilen ganimet bir kişi (Mervan) tarafından satın alınabilecek kadar azdır. Kıbrıs ve Anadolu fetihlerine gelince; bu fetihler devlete büyük meblağlara mal olmuştur. Nitekim Muaviye b. Ebî Süfyan, Suriye valiliğinin vergilerini başkent Medine'ye göndermemiş, Kıbrıs fethi için hazırlanmakta olan donanma için harcamıştır. Hz. Osman dönemi fetihleri hakkında geniş bilgi için bkz. Akarsu, *Hz. Osman*, ss. 86-111.

yoğunlaştırdılar ve ehlu'l-eyyâm denilen, Irak'ın fethinde bulunmuş olan yörenin ilk Müslüman sakinleri ile aynı atâları almadıklarını gördüler.¹⁰ Bunun üzerine valiye karşı harekete geçerek görevden alınmasını sağladılar. Fakat Kûfeliler, Velid'e kurdukları komploda asıl sebep olan ekonomik kaygılarını gizleyip, hareketlerine dinî bir veche vermeye çalıştıkları için, bu hadise hep böyle mütalaa edilir olmuştur. Kûfeliler tarafından düzenlenmiş olan bu komployu fark etmesine rağmen Hz. Osman, Velid'i görevden almakla kalmamış ona içki içtiği için had cezası da uygulamıştır.¹¹ Bizi Velid dönemindeki asıl sorunun ekonomik olduğu sonucuna götüren sebep ise kendisinden sonra Kûfe valiliğine atanmış olan Said b. el-As'ın Hz. Osman'a gönderdiği ilk rapordur. Kaynaklarımızın ifadesine göre: Said b. el-As valiliğe atanmasından sonra, Kûfe'nin ileri gelenlerinden Malik b. Eşter en-Nehaî, Zeyd b. Suhân el-Abdî, Sa'sa' b. Suhân el-Abdî, Hurkus b. Züheyr es-Sa'dî, Cündeb b. Züheyr el-Ezdî, Şüreyh b. Evfa b. Yezid b. Zâhir el-Absî, Ka'b b. Ubeyde en-Nahdî, Adiy b. Hatem, Kidâm b. Hadremî, Mâlik b. Habîb b. Hirâş, Kays b. Utârid b. Hâcip b. Zürâre b. Udes b. Zeyd, Ziyâd b. Hasafe, Yezid b. Kays el-Erhabî ile irtibat kurarak Kûfe'deki siyasî sorunun sebeplerini tespit etmeye çalışmış ve¹² Hz. Osman'a; şehirde ehlu'l-eyyâm ile buraya sonradan yerleşen şahıslar arasında bir sürtüşmenin olduğu, Irak'ın fethinde bulunan ve daha sonra da Kûfe'ye yerleşmiş olan Müslümanların diğer insanlar tarafından sürekli eleştirildikleri, şerefli ve üstün insanların ezildiği, ileri

10 Atâlar Hz. Ömer döneminde düzenlenmişti. Hz. Ömer, adına divan denilen hizmet cetvelleri oluşturarak, herkese hizmetine göre bir atâ belirlemişti. Buna göre Ehlu'l-Eyyâm 2000 dirhem atâ alıyor iken Kadisiye savaşından sonra İslâm dinini kabul edip, daha sonraki savaşlarda yer alan şahıslara ise 200 veya 300 dirhem atâ verilmekteydi. Hz. Ömer tarafından kurulmuş olan bu sistem ile ilgili geniş bilgi için bkz. Mastafa Fayda, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilâtı", c. II, ss. 152, 163-172.

11 Bu hadiseden dolayı olsa gerek Hz. Osman'a küsen Velid, bundan sonra hiçbir siyasî hadisenin içerisinde yer almadığı gibi halife öldürüldüğünde onun öcünü almak için de harekete geçmemiştir. Velid b. Ukbe ile ilgili geniş bilgi için bkz. M. Mahfuz Söylemez, *Kuruluşundan Emevîlerin Başlangıcına Kadar Kûfe'nin Siyasî Tarihi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995, ss. 69-73.

12 Belâzurî, *Kitâbu'l-cumel min ensâbi'l-eşrâf*, tahk.: Süheyl Zekkâr-Riyâd Zirikli, Beyrut 1996, c. VI, ss. 151-152.

gelen şahısların zillete uğratıldıkları, şehre sefih ve bedevî Arapların hakim olduğu, üstün ve şerefli kimselere iltifat edilmediği, bunların sürekli musibetlere uğratıldığı şeklinde bir rapor yazmış, bu konuda tedbir alınmasını istemiştir.¹³ İşte Said'in gönderdiği bu rapordan Velid'in valiliğinin son dönemlerinde bu iki kitle arasında ciddi bir sürtüşme yaşandığı anlaşılmaktadır. Vali bunu farketmiş olmasına rağmen çözümde aciz kalmış, durumu halifeye intikal ettirmiştir. Valisinin gönderdiği rapordan olayın vahametini tam olarak anlamamış olan Hz. Osman, taraflar arasında var olduğu bildirilen sürtüşmenin üstünlük iddiasına dayandığını sanmış ve Said'e gönderdiği cevapta; Cenabı Allah'ın bu bölgeleri ilk fetheden İslâm askerlerine ayrı bir fazilet ve üstünlük verdiğini, bu bölgelere daha sonra gelip yerleşen halkın onlara tabi olması gerektiğini, fakat bu insanların hakkı terkedip ondan uzaklaşmaları halinde diğerlerinin bu üstünlüğü ele geçirmelerinin gayet normal olduğunu belirttikten sonra, "İşte herkese hakkettiğini adaletle ve ölçüyle ver. İnsanların haklarını gözetmek ve bilmekle adalete varılır"¹⁴ diyerek, tarafların devletten almakta oldukları atâların oranlarında hiçbir düzenlemeye gitmeyip durumu olduğu gibi bırakmakla yetinmiştir.

Hz. Osman'ın bu kararına rağmen, gelir düzeyi çok düşük olan bireylerin fazlaca bulunduğu bir garnizonu elde tutmanın mümkün olmadığını kavramış olduğu anlaşılan Said, toplumun iç barışının korunması amacıyla, gelir dağılımını kısmen dahi olsa dengelemeyi düşünmüş ve Hz. Osman'ın bu kararı ile gelirleri devlet güvencesine kavuşmuş olan ehlu'l-eyyâm'ı toplantıya çağırarak durumu intikal ettirmiş, düzen ve dirliğin sağlanması için yardım talep etmiştir. Kendilerine: "Siz insanların öncülere, ileri gelenlerisiniz (yüzlerisiniz). Bir insanın yüzü de onun vücudunun aynasıdır. Bundan dolayı siz, bize ihtiyaç sahibi kimseleri haber veriniz"¹⁵ diyerek desteklerini sağlayıp sorunu çözmeye, en azından gerçekten fakir olanlara ekonomik yardım ile katkı sağlamaya çalışmışsa da bunda başarılı olamamıştır. Başarısızlığını kısa

13 İbnu'l-Esîr, İzzuddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, (630/1232), *el-Kâmil fi't-târih*, çev.: Ahmet Ağırakça va. İstanbul 1991, c. III, s. 113; M. Hinds, "Kûfan Political Alignments and Their Backraund in the Mid-Seventh Centerey A.D.", *İJMAS*, Britanya 1970, c. II, s. 358.

14 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 113.

15 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil* c. III, s. 114; Hinds, "Kûfan", s. 358.

sürede farkedilen Said, sorunun ancak fetihler ile çözülebileceğine kanaat getirmiş ve fetih hareketlerini yeniden başlatmıştır.¹⁶ Onun tarafından 30/650 yılında Taberistan tarafına bir sefer düzenlenmiş ve bu sefere Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, İbn Abbas, İbn Ömer, Abdullah b. Âmir, Huzeyfe b. el-Yeman, İbn Zübeyr gibi seçkin şahsiyetler de katılmışlardır.¹⁷ Bu sefer esnasında Kûmis, Cürcân ve çevresi fethedilmiş,¹⁸ buranın halkıyla yılda 200.000 dirhem cizye ödemeleri şartıyla anlaşma yapılmıştır. Arkasından Huzeyfe, Hazar denizi yönünde ilerleyerek, Tamisiye şehrini fethetmiştir.¹⁹ Bu sefer, Kûfe'deki ekonomik indeksli hoşnutsuzluğun bir süreliğine durmasını sağlamışsa da devletin karşı karşıya bulunduğu krizin aşılmasında etkili olamamıştır.

Hz. Osman'ın Ekonomik Krizi Aşmak İçin Aldığı Tedbirler

Devlet bütçesindeki açığın giderek büyüyüp ekonomik krizin derinleşmesi üzerine ekonomiye müdahale etmek zorunda kalan Hz. Osman, bazı radikal kararlar almıştır. Hz. Ömer, savaşın unsur olan *mukâtilenin* ticaret ile uğraşmasına müsaade etmediği için onun döneminde bu kitle savaşta elde ettikleri ganimetleri ancak kendi bölgelerinde satabiliyorlardı. Bundan dolayı da Daru'r-Rızıkların birer önemli pazar haline geldiği kaydedilmektedir.²⁰ Fakat bu durum *mukâtilenin* büyük zararlara uğramasına sebep oluyordu. Çünkü savaşta ele geçen ganimetler, talebin olduğu, dolayısıyla da daha pahalı satılabilecekleri Hicaz veya Yemen'e götürülmeyip, arz fazlalığının

16 Nitekim hicrî 35'teki valiler toplantısında da Said, ümmetin karşı karşıya bulunduğu problemin tek sebebinin fetihlerin durması ile oluşan bir durum olduğunu söylemiş ve problemin ancak fetihlerin yeniden başlaması ile çözülebileceğini belirtmiş idi. Ancak bu öneri, toplantıya katılanlar tarafından kabul görmemiştir.

17 Taberî, Ebu Cafer Muhammed b Cerir, *Târîhu'l-ümmem ve'l-mulûk*, Beyrut 1987, c. V, s. 269; Halife b. Hayyat, *Târîhu Halife b. Hayyat*, tahk.: Ekrem Ziya Ömerî, Riyad 1985, s. 165; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 115.

18 Halife, *Tarih*, s. 163. İbn Hibbân, Ebî Hatim Muhammed (345/965), *es-Siretu'n-Nebeviyye ve ahbâri'l-hulefâ*, talk.: Seyyid Azzim, Lübnan, s. 501.

19 Taberî, *Tarih*, c. V, s. 269; İbnu'l-Cevzî, Cemâluddin Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali (ö.597/1200), *el-Muntazam fi tevârihi'l-mulûk ve'l-ümmem*, tahk.: Süheyl Zekkâr, Beyrut 1995, c. III, s. 261; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 115.

20 Bkz. Söylemez, *Bedevîlikten*, s. 74.

bulunduğu garnizonlardaki aracı tüccara yok pahasına satılıyor; aracılar da bu malları yukarıda anılan bölgelere götürüp büyük kârlar elde ediyorlardı. Kısmi bir alıcı tekelinin oluşmuş olduğu bu uygulamadan mukâtile ziyadesiyle şikayetçi olmasına rağmen uygulama kaldırılmamıştı. İşte Hz. Osman, ekonomik krizi aşmak için ilk adım olarak bu yasağı kaldırdı ve mukâtileye ellerindeki talep fazlası ganimet mallarını istedikleri yere götürüp satabilme serbestisi tanıdı. Bu radikal karar ile savaştan unsurların ticaret yapabilmelerine olanak tanınmış oldu. Bununla da yetinmeyen Hz. Osman, hakları olan atâların da ödeneceğini taahhüt etti. Hak ettikleri bir kısım ganimet gelirlerinden mahrum bırakıldıklarını iddia eden Kufeliler'e aşağıdaki mektubu gönderdi.

“Ey şehir halkı, siz hakka yapışınız! Şunu iyi biliniz ki fitne aranızda bir hayli yaygınlaşmış bulunmaktadır. Vallahi ben sizin hakkınız olan bir şeyi mutlaka size ulaştıracağım. Irak halkının hakkı olan payı mutlaka onlarla birlikte şehirde yaşayan insanlara ulaştıracağım. **Sizden biriniz elinizdeki ganimet payını istediği bölgeye, Yemen ve Hicaz taraflarına götürüp satabilir.**”²¹

Ancak bununla problemin çözülmediğini gören Hz. Osman, ikinci bir radikal karar daha alarak Hz. Ömer döneminden beri atıl bir vaziyette duran savafî arazinin mülkiyeti devlete ait olmak koşulu ile kiraya verilmesine karar verdi.²² Bilindiği gibi Hz. Ömer döneminde

21 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 114; Hinds, “Kûfan”, s. 359.

22 Bkz. Makrizî, Takiyuddin Ahmed b. Abdulkahir, *Kitâbu'l-mevâiz ve'l-i'tibar fi zikri'l-hutat ve'l-âsâr*, (Bu eser Fuat Sezgin tarafından Islamic Geografî'nin 248. Cildi olarak neşredildi.), Frankfurt 1995, s. 52. Ebû Ubeyd bu arazilerin Sevad'daki harac arazilerinden olduğunu söyleyenlere itiraz etmekte ve bunların savafî; bir başka ifade ile mirâ araziler olduğunu, mülkiyeti devlete ait olmak, bakım ve imarının kiracılar tarafından yapılması şartıyla kiraya verildiğini (Bkz. Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm, *Kitâbu'l-emvâl*, çev.: Cemalettin Sayık, İstanbul 1981, ss. 311-312) söyledikten sonra şu ilavelerde bulunmaktadır: “Hz. Osman'ın Sevad'dan ikta olarak verdiği arazilerin Hz. Ömer'in aynı bölgeden seçip devlete malettiği topraklardan olduğunu bazı rivayetler ispatlamaktadır. Süfyân'ın rivayeti dışında aynı hadise ile ilgili olarak nakledilen rivayetlerde Hz. Osman'ın ikta olarak verdiği yerlerin Saneb, Nehreyn ve Hürmüz köyü olduğu nakledilmektedir. Hürmüz; bilindiği gibi, Sasanilerin komutanlarındandı. Şu halde bu bizim 'Hz. Osman ancak ve ancak sahibi bulunmayan arazileri ikta olarak vermiştir' sözümüzü kanıtlar mahiyettedir” (Bkz. Ebû Ubeyd, *age*, s. 312). Ebû Yusuf da yukarıda adı zikredilen şahıslara verilen iktaların Harac arazilerinden olduğunu ve bu insanların haralarını ödediklerini söylemektedir. Bkz. Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim, *Kitâbu'l-harâc*, çev.: Ali Özek, İstanbul 1973, s.

fethedilen Sevâd arazileri, İslâm savaşçıları arasında dağıtılmamış, mülkiyeti devlete ait olmak üzere, eski sahiplerine kiraya verilmiştir. Fakat adına savafî denilen arazilerin sahipleri bulunmamaktaydı. Bu arazilerin eski sahipleri ya savaşta ölmüş, veya İslâm devletini terk etmişlerdi. Arazilerin en değerli kısmı ise fetihden önce Sasanî devletinin yöneticilerine veya yakınlarına ait araziler ile Sasanîler döneminde savaş atlarının otlamakta olduğu hazine arazileri idi ki bu toprakların çoğu Fırat veya Dicle'nin kenarında yer almaktaydı. Savafî arazilerinin bir kısmı ise Sasanî devletinin posta teşkilâtına ait topraklar ile, su taşkınlarının altında kalan ve daha sonra suyun çekildiği sahipsiz arazilerden oluşuyordu.²³ Toplamı yedi milyon ceribi bulmakta olan Sevad'daki bu arazilerin²⁴ çoğu işletilmediği için,²⁵ Hz. Ömer döneminde buralardan sadece yedi milyon dirhem gelir elde edilmekteydi.²⁶ Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Hz. Osman devlet gelirlerinde görülen düşüş üzerine, gelirleri artırmak amacıyla *el-mulûkiyye* olarak da isimlendirilen bu arazileri, Kûfe'nin ve Kureyş kabilesinin ileri gelenlerinden bazısına ikta olarak vermeye karar verdi²⁷ ve Kûfe valisi olan Said b. el-As'a mektup yazarak, ikta olarak belirlenen arazilerin Kûfe'de Habbâb b. Eret,²⁸ Abdullah b. Mesud,²⁹ Ammâr b.

109.

- 23 Bkz. Ebû Yusuf, 103; Belâzûrî, *Futûhu'l-buldân*, çev.: Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 390-391; İbn Zenceveyh, Humeyd, *Kitabu'l-emvâl*, Riyâd ts. .c. II, s. 631; Ebû Ubeyd, *age*, s. 311; Yahya b. Âdem, *Harac*, ss. 60, 61, 62; Kalkaşandî, Ahmed b. Ali, *Subhu'l-a'sa fi sinaati'l-İnşa*, nşr.: Muhammed Hüseyin Şemsuddin, Beyrut 1987, c. XIII, s. 121.
- 24 Hişam Cuayt, *el-Kûfe: neşetu'l-Medineti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1993, s. 63.
- 25 Ebû Ubeyd, *age*, s. 312.
- 26 Ebû Yusuf, *age*, s. 103; İbn Zenceveyh, *age*, c. II, s. 631; Ebû Ubeyd, *age*, s. 311. Yahya b. Adem ise 4.000.000 dirhem gelir geldiğini söylemektedir. Bkz. Yahya b. Adem, *age*, s. 62.
- 27 Ebû Ubeyd, *age*, s. 312; İbn Zenceveyh, *age*, c. II, s. 633. Bu iktalar ile ilgili geniş bilgi için bkz. Kalkaşandî, *Subhu'l-a'sa*, c. XIII, s. 113; Makrizî, *Kitâbu'l-mevâ'iz*, s. 52; Massignon, *Hitatu'l-Kûfe ve şerhu haritâtuhâ*, Arapça'ya çev.: Taki Muhammed el-Misba'î, tahk.: Kamil Süleyman el-Cebburî, Necef, 1979, s. 88 vd; Yahya b. Adem ise bu arazilerin Hz. Osman tarafından satıldığını söylemektedir. Bkz. Yahya b. Adem, *age*, s. 76.
- 28 Habâb b. Eret'e Sa'nebî köyü verildi. Ebû Yusuf, *age*, s. 109; Belâzûrî, *Futûh*, s. 391; İbn Zenceveyh, *age*, c. II, s. 633. Bir başka rivayete göre ise Aştinya köyü ikta

Yâsir,³⁰ Eş'as b. Kays,³¹ Adiyy b. Hâtim et-Tâî,³² Halid b. Urute el-Uzrî,³³ Ebû Musa el-Eş'arî,³⁴ Sa'd b. Ebî Vakkas,³⁵ Said b. Zeyd, Zübeyr b. Avvâm,³⁶ Cerîr b. Abdullah el-Becelî,³⁷ Talha b. Ubeydullah'a³⁸ teslim edilmesini emretti.³⁹

Hız. Osman'ın bu arazileri dağıtmış olması Kûfelilerin dikkatlerinin toprak rantına çevrilmesine sebep olmuştur. İhta olarak dağıtılmış olan ve çoğu sulanabilen bu araziler, Kûfe Sevadı'nın en verimli kısmını oluşturmaktaydı. Az maliyet ile çok ürün alınabilen bu arazilerin kiracıları ile, sair bölgelerde aynı cins ürünü ekmiş olan kiracılar, toprağın bir ceribine eşit haraç ödediklerinden, maliyet ile fiyat

olarak verildi. Bkz. İbn Zenceveyh, *age*, c. II, s. 636.

- 29 Abdullah b. Mesud'a Nehreyn civarında bir arazi ikta olarak verilmişti. Belâzûrî, *Futûh*, s. 391; Makrizî, *Kitâbu'l-mevâ'iz*, s. 52.
- 30 Ammâr'a İstinye köyü ikta olarak verildi. Bkz. Ebû Yusuf, *age*, s. 109; Belâzûrî, *Futûh*, s. 391; Makrizî, *Kitâbu'l-mevâ'iz*, s. 52.
- 31 Eş'as b. Kays'a Tizenâbâz ikta olarak verildi. Bkz. Belâzûrî, *Futûh*, s. 392; İbn Zenceveyh, *age*, c. II, s. 636.
- 32 er-Revhâ köyü ikta olarak verildi. Bkz. Belâzûrî, *Futûh*, s. 392; İbn Zenceveyh, *age*, c. II, s. 636.
- 33 Hamamu İbn Ömer civarında bir yer ikta olarak verildi. (Bkz. İbn Zenceveyh, *age*, c. II, s. 636.) Belâzûrî bu arazinin Hamamu A'yun civarında olduğunu söylemektedir. Bkz. *Futûh*, s. 392.
- 34 Hamamu İbn Ömer civarında bir bölgeyi ikta olarak verdi. Bkz. İbn Zenceveyh, *age*, c. II, s. 636.
- 35 Hürmüz köyü kendisine ikta olarak verilmişti. Bkz. Ebû Yusuf, *age*, s. 109; Belâzûrî, *Futûh*, s. 391; Makrizî, *Kitâbu'l-mevâ'iz*, s. 52.
- 36 Deyru Abdurrahman'ın arkasındaki bölge ikta olarak verildi. Bkz. İbn Zenceveyh, *age*, c. II, s. 636.
- 37 Cerîr b. Abdullah'a da Fırat nehri civarında bir arazi ikta olarak verildi. Bkz. Belâzûrî, *Futûh*, s. 392.
- 38 Talha b. Ubeydullah'a Necastec köyü ikta olarak verildi. Bkz. Belâzûrî, *Futûh*, s. 391; İbn Zenceveyh, *age*, c. II, s. 636.
- Neşâstec: Geniş toprakları olan söz konusu bu köy, Fırat'ın kenarında, Kûfe'ye yakın bir yerdeydi. Fetihten önce Kisralara ait olan köy, fetihten sonra Talha b. Ubeydullah tarafından Hayber'deki arazisine karşılık olarak Kûfelilerden satın alındı. Taberî, *Tarih*, c. V, s. 323.
- 39 Bkz. Kalkaşandî, *Subhu'l-a'ş'a*, c. XIII, s. 113. Bağdadî, Talha b. Ubeydullah bu arazileri satın aldığını belirtmektedir. Bkz. *Târîhu Bağdat ev Medinetu's-Selâm*, Beyrut ts. , c. I, ss. 16-17.0

arasındaki fark kendilerine kâr olarak kalmaktaydı. Dolayısıyla Kûfeliler bu kârlı arazilerin rantının kendilerine yansıtılması gerektiğini düşünüyorlardı. Oysaki bunların Medinelilere özellikle de Kureyş kabilesinden birilerine kiraya verilmiş olması bu yörede yaşamakta olan fatihlerin eleştirisine sebep olmuş, halifeye olan güven ciddi bir şekilde sarsılmış, Kûfe’de büyük bir siyasî problemin doğmasına kaynaklık etmiştir. Böylece devlet ile vatandaş karşı karşıya gelmekle kalmamış, şehirde huzursuzluk baş göstermiştir. Nitekim Kûfe’de bu konu hem halk arasında hem de valinin huzurunda günlerce tartışılmıştır.⁴⁰

Durum, Hz. Osman’ın bu icraatının bir huzursuzluğa dönüşmesi için sadece bir kıvılcıma ihtiyaç duyar hale gelmiştir. Bu kıvılcım da kısa bir süre sonra kendiliğinden zuhur etmiştir. Nitekim vali Said’in konağında meydana gelen bu tartışmaların birinde Huneys el-Esedî, Hz. Osman tarafından kendisine Kûfe’de bir ikta verilmiş olan Talha b. Ubeydullah’ın çok cömert olduğunu söylemesi ve Vali Said’in de buna “*Vallahi Neşastec çiftliği kimin olursa onun cömert davranması gerekir. Benim olsaydı size müreffeh bir hayat yaşattırdım*”⁴¹ diyerek Hz. Osman tarafından Talha b. Ubeydullah’a verilmiş olan iktanın değerli olduğunu belirtmeye çalışması üzerine valinin bu sözünü duyan Huneys’in gayet masumane bir tazda söylediği “*Vallahi bu çiftliğin senin olmasını isterdim*” cevabı beklenen kıvılcım olmuştur. Orada bulunan Kûfe’nin ileri gelenlerinden Malik b. Eşter, İbn Zi-Hubke, Cundep b. Sa’sa, İbn Kevva, Umeyr, İbn Dabbî, kendilerine ait olan arazileri, kendilerinden olmayan birilerine ait olmasını arzuladığı gerekçesi ile Huneys’e kızmakla kalmamış onu dövmüşlerdir.⁴² Bu hadise Kûfelilerin

40 Kufeli muhalifler, Savafl arazinin kendilerine verilmesi gerektiği kanaatinde idiler. Nitekim Hz. Osman tarafından Şam’a te’ dip için gönderilen Kûfelileri, Muaviye, Hz. Osman’a gönderdiği mektupta bunların gözünün zımmilerin malında olduğunu söylemektedir. (Bkz. Seyf b. Ömer, *Vakatu’l-Cemel*, der.: Ahmed Ratib, Beyrut 1972, s. 40; Hinds, “Kûfan”, s. 360), İbn Sirîn de Hz. Osman’ın katledilmesi olayına katılan Kûfeliler’in Hz. Osman’ın fey’i adil olarak dağıtmadığını ileri sürdüklerini bildirmektedir. Bkz. Sabri Hizmetli, “Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman’ın Katli”, *AÜİFD*, sayı: XXVII, Ankara 1985.

41 Taberî, *Tarih*, c. V, s. 323.

42 Seyf b. Ömer, s. 36; Şibli Numânî, bu şahısların Kureyş iktidarına karşı çıkan olduğunu ve; “*Fetihleri Kureyş ile beraber yaptığımızı göre Kureyş’le eşit olarak iktidardan istifade etmemiz gerekir*” dediklerini belirtir. Bkz. Şibli Numânî, *Asrı Sadette İslâm*, çev.: Ömer Rıza, İstanbul 1928, c. V, s. 24.

kendilerine ait olduğuna inandıkları savafî arazinin Hz. Osman tarafından kiraya verilmiş olmasına ne kadar içerlediklerini göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Valinin huzurunda meydana gelen bu hadise, Huneys'in kabilesi olan Esed oğulları ile Said b. el-As'ın arasını açtığı gibi,⁴³ Hz. Osman'ın savafî arazisi hususundaki icraatlarına karşı muhalefet etmekte olan insanların da kendilerini açığa vurmalarına ve muhalefetlerini daha da derinleştirmelerine sebep olmuştur. Nitekim muhalifler Hz. Osman tarafından verilmiş olan bu iktaların keyfi bir uygulama olduğunu savunmuş, halife ile valisinin Sevad arazisini Kureys'in çiftliği şeklinde düşünerek, dilediklerine bağışladıklarını yüksek sesle dillendirmekle kalmamış, iktidara karşı ortak hareket edilmesi hususunda Kufelileri teşvik etmişlerdir. Başını Malik b. Eşter'in çekmiş olduğu bu muhalif kitle ile Said arasında meydana gelen bir tartışmada muhaliflerin iktidarı, *Sevad'ı, Kureys'in çiftliği şeklinde kullanmakla suçlaması* üzerine Said, kendisi ve Hz. Osman'ın savafî araziler ile ilgili icraatlarına sahip çıkmak amacıyla Sevad'ın Kureys'in çiftliği olduğunu söylemesi,⁴⁴ bir infialin oluşmasına ve muhaliflerin valinin korumasını dövülmelerine sebep olmuştur.⁴⁵

Kûfe'de İsyân

Hz. Osman'a karşı oluşmuş olan bu muhalefete rağmen Kûfe kentinin kahir ekserisi bu hadisede yer alanları desteklemedikleri gibi valinin yanında da yer almamışlardır. Bu durum valinin icraatlarından hoşnut olmadıklarını göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Kendisine karşı gerçekleşmiş olan bu nahoş hadise karşısında aciz kaldığı anlaşılan vali Said b. el-As'ın, durumu Hz. Osman'a bildirmesi üzerine halife, sürekli kendisi ve valisini eleştirerek yönetimin

43 Nitekim bu hadise üzerine Huneys'in kabilesi olan Esed oğulları, onun öcünü almak için vali Said'in evini kuşatmışlardı. Vali bu olayda hiçbir dahlinin olmadığı hususunda onları uzun uğraşlar sonucunda ancak ikna edebildi. (Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Seyf b. Ömer, s. 36.) Esed oğullarının Said'i rahat bırakmasının bir başka sebebi ise kuşkusuz Esed kabilesi ile Kureys kabilesi arasında gelişmekte olan dostluk ve ittifaktır.

44 İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kubrâ*, Beyrut 1957, c. V, s. 32; Mes'ûdi, Ebul Hasan Ali b. Hüseyin, *Murucu'z-zehab ve me'âdinu'l-cevher*, Kum 1984, c. I, s. 345.

45 İbn A'sam, *Futûh*, Beyrut 1986, c. I/II, ss. 384-385; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 143.

yıpranmasına sebep olan ve bununla kalmayıp valisinin dövülmesi hadisesine de karışmış olan Mâlik b. el-Eşter en-Nehâî, Sabit b. Kays en-Nehâî, Cemil b. Ziyad, Zeyd b. Suhân el-Abdî, kardeşi Sa'saa b. Suhân, Cundeb b. Zübeyr, Urve b. Ca'd, Amr b. el-Hamık, Amr b. Zurâre, Esfer b. Kays el-Hârisî, Kumeyl b. Ziyad ile Yezid b. Mukannef,⁴⁶ adlı şahısların Muaviye'nin valilik yapmakta olduğu Şam'a sürgüne gönderilmesini emretmiştir.⁴⁷ Halife, asileri, yönetim muhaliflerinin te'dip amacıyla sürüldükleri Şam'a göndermekle tabir caiz ise bir taş ile iki kuş vurmak istiyor olmalıdır. Bir taraftan bunların Şam'a gidince kanaatlerini değiştirip ıslah olacaklarını beklerken, diğer taraftan da bu insanları Kûfe'den uzaklaştırmakla şehirde artık açıkça ortaya çıkmış olan fitnenin önüne geçebileceğini düşündüğü anlaşılmaktadır.

Ancak halife, ciddi bir şekilde yanılmaktaydı. Çünkü Kûfe'den Şam'a gelen muhalifler, Muaviye b. Ebî Süfyan'ın kendilerine iltifat edip sürekli uğramasına rağmen,⁴⁸ yönetime karşı geliştirmiş oldukları söylemlerini burada da devam ettirmişler ve özelde Said ile Hz. Osman'ı genelde ise Kureyş'in tamamını eleştirmeyi sürdürmüşlerdir.⁴⁹

46 İbn Şebbe, *Târîhu'l-Medineti'l-Münevvere*, Kahire, ts. , c. III, s. 1141; Belâzurî, *Ensâb*, c. VI, s. 152; İbn A'sam, *Futûh*, c. I/II, ss. 384-385; İbnü'l-Verdî, *Tarih*, c. I, s. 230; Hinds, "Kûfan", s. 358.

47 İbn Şebbe, *Tarih*, c. III, s. 1141; İbn Ebîbekr, *et-Temhit ve'l-beyan fi makteli'ş-şehid Osman*, tahk.: Muhammed Yusuf Zaid, 1964, s. 57; Sürgün, Hz. Osman döneminde başvurulan te'dip yöntemlerinden biriydi. Bkz. Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi*, Ankara 1991, s. 213; Hinds, "Kûfan" s. 35.

48 Abdülbaki Gölpınarlı bu sürgünün gerekçesinin, Saîd'in "Kûfe Kureyş'in çiftliğidir" dediği esnada orada başta Malik Eşter olmak üzere bulunan Kûfeliler'in Saîd'e saldırdıkları ve onu dövmeleri olduğunu söylemektedir. Abdülbaki Gölpınarlı, *Mü'minlerin Emiri Hz. Ali A.S.*, İstanbul 1978, ss. 68-69.

49 Nitekim İbn Ebîbekr'in onlarla Muaviye arasında geçtiğini belirttiği aşağıdaki diyalog bunu açıkça ortaya koymaktadır. Muaviye Kûfeli gruba:

- Siz Arap olan, İslâm ile şereflenmiş, sahip olduğu bu İslâm ile de diğer unsurlara galip gelmiş bir kavimsiniz, sizden olan Kureyş'i niye ayıplıyorsunuz. Eğer Kureyş olmasaydı daha önce içinde bulunduğunuz zelliliğe geri dönerdiniz. Sizi bugün yönetenler sizin için bir örtüdürler bu örtünün dışına taşmayınız. Şunu da unutmayınız ki sizi yönetenler size karşı son derece merhametlidirler. Allah'a and olsun ki eğer onlar sizi yönetmekten uzaklaşırlarsa Allah sizi çok kötü şeylerle imtihan edecektir.

Grubun içerisinde bulunanlardan biri Muaviye'nin bu sözlerine:

- Sizin Kureyş olarak isimlendirdiğiniz kabile Arapların en geniş kabilesi olmadığı gibi, cahiliye döneminde de en güçlü kabilesi değildi ki bizi onunla

Bunlar fetihleri Kureyş kabilesi ile birlikte yaptıklarına ve dolayısıyla başta ganimet ve haraç gelirleri olmak üzere bu yöreden elde edilmekte olan gelirlerin tamamını onlarla eşit bir şekilde bölüşmeleri gerektiğine inanıyor; aksinin uygulanmakta olduğunu iddia ettikleri bu durumun adalete ters olduğunu savunuyorlardı. Bunların sürekli yönetimi eleştirmelerinden rahatsız olan vali Muavi'ye b. Ebî Süfyan, durumu halifeye intikal ettirmek zorunda kalmış ve bunların bir an önce Şam'dan çıkarılmalarını talep etmiştir. Hadiseyi değerlendiren İbnu'l-Cevzî, "Muaviye bu adamların ıslah olmayacağını anladığı için onları uzaklaştırdı" derken,⁵⁰ Belâzurî ise, Suriyeli bazı insanların Kûfelilere uğradıklarını öğrenen Muaviye'nin Şam'da bir huzursuzluğun çıkmasından korktuğu için durumu halife Hz. Osman'a bildirerek bunların başka bir yere sürülmelerini istediğini söylemektedir. Asıl gerekçe her ne olursa olsun Hz. Osman'ın onayını alan Muaviye, hiç zaman kaybetmeden Malik b. el-Eşter ve arkadaşlarını Abdurrahman b. Halid b. Velid'in valilik yapmakta olduğu Hıms'a göndermiştir.⁵¹

Burada üzerinde durulması gereken bir başka nokta ise, Kûfeli asilerin sair garnizonlardan gelmiş olan diğer asiler ile yönetim karşıtı organize bir hareketi Şam'da tezgâhlanmış olma ihtimalleridir. Zira Şam'a Kûfe dışında Basra'dan da yönetim muhalifi bir takım insanların gönderilmiş oldukları bilinmektedir. Hz. Osman'ın katline katılanların, en azından bir kısmını, Şam sürgünlerinin oluşturmuş olması yukarıdaki ihtimali akla getirmektedir.

korkutuyorsun. **Bahsettiğin örtüye gelince bu örtü yırtıldığı zaman biz de kurtuluruz.**

Şeklinde cevap verince Muaviye bu olaya son derece kızmış ve bu kızgınlığını: " - Şimdi sizin düşmanlığımızın temelini akılsızlık olduğunu anladım. Sen bu kavmin sözcüsüsün, o kadar geri zekalısın ki ben sana İslâm'dan bahsediyorum sen ise bana cahiliyeden bahsediyorsun. Kureyş İslâm'dan önce de İslâm döneminde de Arapların ne en geniş ve ne de en güçlü kabilesiydi. Ancak herkesin bildiği gibi Arapların en insancıl ve saygın kabilesiydi ve Araplar birbirlerini yerken Kureyş kabilesi Kabe'nin sayesinde emniyette idi. Allah, dinini buradan yaydı, halifeleri de buradandır." İfadeleri ile dile getirmiştir. Bkz. İbn Ebibekr, *age*, ss. 57-58.

50 Bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, c. III, s. 292.

51 Belâzurî'de bulunan bir başka rivayete göre ise Muaviye, bu insanları memleketlerine göndermiş, vali Said tarafından bu kez de Hıms'a sürgün edilmişlerdir. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Belâzurî, *Ensâb*, c. VI, s. 156.

Öte taraftan Hz. Osman'ın, Malik b. el-Eşter liderliğindeki muhalifleri Şam'a sürgüne göndermekle Kûfe'de düzenin sağlanacağı beklentisi de boş çıkmış, hatta bu uygulama ona muhalif olanların sayısında ciddi bir artışa yol açmıştır. Zira Hz. Ömer döneminde kurulmuş olan bu şehirde, kuruluşundan itibaren ilk kez sürgün cezası uygulanmaktadır. Üstelik sürgüne gönderilenler şehrin ileri gelenleridir, hatta içlerinde kabile reisleri dahi bulunmaktadır. Hâl böyle olunca bu sürgün Kûfe'deki muhaliflerin artışında önemli rol oynamıştır. Seyf b. Ömer'in de haklı olarak ifade ettiği gibi fitne bu hadise ile beraber gün yüzüne çıkmıştır. Toplum arasında ihtilâf doğmuş, toplumda yönetimi destekleyenler ve yönetim muhalifleri olmak üzere iki ayrı kitle oluşmuştur.⁵² Nitekim, sürgün hadisesinden hemen sonra şehrin ileri gelenlerinden Ma'kil b. Kays el-Riyâhî, Malik b. Habib, Abdullah b. Tufeyl el-Amirî, Ziyad b. Hafize et-Temimî, Yezid b. Kays el-Erhâbî, Hucr b. Adiy el-Kindî, Süleyman b. Surad, Zeyd b. Hısn et-Tâî, Malik b. Habib el-Yerbuî, Museyyeb b. Necebe el-Fezârî bir araya gelerek Halife Osman'a Vali Saîd b. el-As'ın, Kûfe'nin ileri gelenlerini kendisine şikayet etmek suretiyle onlara haksızlık yaptığını söyleyip onu tehdit etmişler,⁵³ ve aşağıdaki mektubu göndermişlerdir.

"Bismillahi'r-Rahmani'r-Rahim.

Mü'minlerin emiri, Allah'ın kulu Osman b. Affan'a Kûfe'nin ileri gelenlerinden bir gruptan; Allah'ın selamı üzerine olsun. Biz bu mektubu, sana bir nasihat ve bu ümmetin tefrikaya düşmemesi için bir özümlük olsun diye yazmaktayız. Biz senin bu ümmet için bir fitne doğurmandan korkuyoruz. Senin zalim yardımcılarının var, seni uyaranlar zulme uğruyor. Seni uyaranlarla sana yardım eden zalimler iki şeyde ihtilaf etmekte, iki farklı gruba ayrılmaktadırlar. Sen etrafındakilerle büyük suçlar işlemektesin.

Ey Osman! Allah'tan kork ve senden öncekilerin sünnetini önemse, yakınlarımızı ve salihlerimizi yoketmekten vazgeç. Bizimle şerhlerimizin arasını ayır. **Bizim yerimize "Tulekâ" veya "Tulekâ oğullarına" görev vermekten vazgeç.** Sen Allah'a ve O'nun Kitabı'na itaat edip onu yüceltmek için mücadele ettiğin, O'nun ehlini ihya edip şerden ve şer ehlinden koruyup bizdeki hoşnutsuzluğu giderdiğin ve **katında yakını ve uzağını hak üzere aynı kefedede değerlendirdiğin sürece** emirimizsin.

Biz sana olan nasihatımızı yaptık. Eğer sen yapmakta olduklarından vazgeçersen biz senin hak üzere yardımcılarının ve destekleyicilerinizin. Fakat bunun aksini

52 Bkz. Seyf b. Ömer, *age*, s. 35.

53 İbn Şebbe, *Tarih*, s. 1142.

yaparsan bir sadece kendini kına. **Biz sana biat ettiğimiz için maslahatı gözeterek sünneti terkedemeyiz.** Bu durumda seni razı ederek Allah'a isyan edemeyiz. Zira Allah bize nefislerimizden daha azizdir. Bu konuda Allah şahit olarak bize yeter. Allah, seni kendisine itaata döndürsün, kendisinden korkutarak ma'siyetten korusun"⁵⁴.

Yukarıda tercümesini vermeye çalıştığımız mektuptan da açıkça anlaşıldığı gibi muhalifler, Hz. Osman'ın icraatından ciddi bir şekilde rahatsız olmuşlardır. Bu mektubu kaleme alanlar büyük bir ihtimalle bununla daha sonra yapacaklarına karşı Hz. Osman ve çevresindeki insanların hiçbir mazeretlerinin olmasını istememişlerdir. Zaten bunu mektupta da açık açık belirtmektedirler. Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz Kûfelilerce yazılan mektup Ebû Rebia tarafından Hz. Osman'a getirilmiştir. Hz. Osman kendisine getirilmiş olan mektubu okuyunca adeta çileden çıkmış ve Ebû Rebia'ya bu mektubun kimler tarafından yazıldığını söylemesini emretmiştir. Ebû Rebia bunu reddedince Hz. Osman tarafından dövülmek ve hapsedilmek ile tehdit edilmiştir. Ancak Hz. Ali'nin devreye girmesi ile bu cezadan kurtulabilmiştir. Ebû Rebia, bu mektubun yanında Ka'b b. Ubeyde'nin adını taşıyan buna benzer bir mektup daha getirmişti. İkinci mektuba da çok kızmış olan Hz. Osman, Kûfe valisi Said'e yazarak, yiğitlik gösterip yazdığı mektubun altına adını yazmış olan Ka'ba yirmi kırbaç vurulmasını emretmekle kalmamış, onu Kûfe'den Rey'e sürdürmüştür.⁵⁵ Ka'b'ın gönderdiği mektubun metni şöyledir:

"Bismillahi'r-Rahmani'r-Rahim.

"Allah'ın kulu ve mü'minlerin emiri olan Osman'a Ka'b b. Ubeyde'den ema ba'd.. Ben sana fitneyi haber veriyorum. Senin adına bu ümmetin parçalanacağından endişe ediyorum. Burada senin sorumluluğun şudur: onların hayırlılarını sürdür, şerhilerini başımıza bela ettin, **feylerimizi (sevad arazisi kasedilmektedir) düşmanlarımıza dağıttın, imtiyazları tekelleştirdin.**"⁵⁶

Ekonomik kriz sonrasında Kûfe'de Hz. Osman'a karşı oluşmuş olan bu huzursuzluğun benzerinin Basra ve Fustat başta olmak üzere diğer illerde de başladığı görülmektedir. Hatta bu illerden yazarı meçhul, halkı isyana teşvik eden mektuplar da gidip gelmeye

54 İbn A'sam, *Fütûh*, c. I/II, ss. 389-390; İbn Şebbe'de aynı mektubu bazı ufak değişikliklerle kaydetmektedir. Bkz. İbn Şebbe, *Tarih*, c. III, s. 1142.

55 Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, c. VI, ss. 153-154.

56 İbn A'sam, *age*, I/II, 389.

başlamıştır. Bunun üzerine Hz. Osman, Hz. Ali ve sair ashabın da görüşünü alarak durumu yerinde tespit etmek üzere *Emsar* dediğimiz eyalet merkezlerine müfettişler göndermiştir.⁵⁷ Müfettişlerin sorunu çözmeye yarayacak bir öneri ile dönmeleri üzerine Hz. Osman, Beni Ümeyye'ye mensup olan valilerini hac mevsiminde Medine'de toplamıştır. Bu toplantıya, Basra valisi Abdullah b. Âmir, Mısır valisi Abdullah b. Sa'd b. Ebi Serh, Kûfe valisi Saîd b. el-Âs, Suriye valisi Muaviye b. Ebî Sufyan ve gözlemci olarak Amr b. el-As katılmışlardır.⁵⁸

Valiler toplantısı esnasında Kûfe'den Medine'ye gelmiş olan insanlar da toplantının neticelenmesini dört gözle beklemekte idiler. Bunlar hiç olmazsa Sevad arazisinin Kureys'in çiftliği olduğunu söylemiş olan Said b. el-As'ın Kûfe valiliğinden alınacağını ümit ediyorlardı. Ancak netice onların beklediği gibi çıkmamış vali Said görevine başlamak üzere Kûfe'ye geri gönderilmiştir. Bunu öğrenen İlba b. el-Heyssem es-Sedusî, Kûfe'ye gelmiş ve halka Sevad'ı Kureys'in bahçesi olarak görmekte olan valilerinin gelmekte olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Kûfeliler Muaviye tarafından Hıms'a gönderilmiş olan muhaliflere mektup yazıp memleketlerine bir an önce dönmelerini istemişlerdir. Bu haberi alan Malik b. el-Eşter, Malik b. Ka'b b. Abdullah el-Hemedânî, Yezid b. Kays b. Sümâme, Şureyh b. Evfa el-Absî, Abdullah b. Şecere es-Sulemî, Cemre b. Sinân el-Esedî, Hurkus b. Zübeyr es-Sa'dî, Ziyâd b. Hasafa et-Teymî, Abdullah b. Kafl el-Bekrî, Ziyâd b. Nadr el-Hârisî, Amr b. Şurahbil Ebû Meysere el-Hemedanî, Alkame b. Kays en-Nehaî Hıms'tan ayrılarak,⁵⁹ hiç zaman kaybetmeden Kûfe'ye gelmişlerdir. Fakat Hıms'tan gelmiş olduklarını belirtmelerinin fazla etkili olmayacağını düşündüklerinden olsa gerek Medine'den gelmiş olduklarını belirtme gereği hissetmişlerdir. Böylece hem Kûfe'ye gelişlerinden Hz. Osman'ın haberinin olduğunu belirtmek istedikleri hem de söyleyecekleri şeylerin daha etkili olmasını arzu etmiş oldukları anlaşılmaktadır.

Grubun lideri durumunda olan Malik b. el-Eşter, Kûfe Cuma

57 Hz. Osman, Muhammed b. Mesleme'yi Kûfe'ye gönderirken, Üsâme b. Zeyd'i Basra'ya, Âmarr b. Yâsir; Mısır'a, Abdullah b. Ömer'i ise Şam'a gönderdi.

58 İbn Miskeveyh, *Tecâribu'l-ümem*, tahk.: Ebû'l-Kasım İmami, Tahran 1987, c. I, s. 273; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 155.

59 Bkz. Belâzuri, *Ensâb*, c. VI, s. 157.

camiiine gelerek “Ben Müminlerin emiri Osman’ın yanından geliyorum. Saîd’i onunla, kadınlarımıza verilen atâlardan yüz dirhem indirilmesi, İslâm için zorluğa katlananlarınızın atâların ikibin dirheme düşürülmesi, **ganimetlerinizin Kureyş’e peşkeş çekilmesi konusunda görüşürken bıraktım**”⁶⁰ şeklinde bir hitabede bulunmuştur. Savaîf arazilerinin Kureyş kabilesinin ileri gelenlerine dağıtılmış olmasından son derece rahatsız olan halk, atâlarının da kesileceğini duyunca isyan etmiştir. Büyük bir ihtimalle halk zaten bu ekonomik kriz sonucunda en azından krizin aşılması için atâlarının kesilebileceğini bekliyordu. Hiçbir tartışmaya girmeden Malik b. Eşter’in söylediklerini kabul etmeleri bunu düşündürmektedir. Kûfe’de vali vekili olarak görev yapmakta olan Amr b. Huveyris’in insanları sakinleştirmek için çırpınması hiç bir fayda sağlamamıştır.⁶¹ Halk, Yemen kökenli Malik b. el-Eşter en-Nehâ’ nin anlattıklarına inanmış ve onun peşinden gitmeye başlamıştı.⁶² Mâlik, ehlu’l-eyyâm’ın da atâlarının kesileceğini söyleyerek, daha önce Saîd’in yanında yer almış olan bu grubu kendi yanına çekmeyi başarmış, arkasında var olan en önemli destekten Saîd’i mahrum bırakmıştır.

Kûfelilerin desteğini aldığını gören Malik b. el-Eşter, Hz. Osman’a yönelik eleştirisini sertleştirmeye başlamıştır. Halifenin İslâm’ın özünü değiştirdiğini iddia ediyor, halkı kendilerine katılmaya çağırıyor, Medine’den hareket etmiş olan Vali Saîd’in şehre sokulmaması gerektiğini söylüyordu. Gözü dönmüş olan bu kitleye, yaptıklarının anarşi çıkarmak (fitne) olduğunu söyleyip onları engellemeye çalışanlar ise, muhtemelen Hz. Osman veya Saîd’in işbirlikçileri olarak mütalaa edilmiş oldukları için ya taciz ediliyor ve ya dövülüyorlardı. Bunlardan biri olan Kâbisa b. Câbir b. Vehb el-Esedî’nin, Malik b. el-Eşter ve adamları tarafından dövülmesi ile kendilerine karşı çıkabilecek olanlar sindirilmiş oldu. Böylece Kûfe’nin hakimiyetini ele geçiren Malik, Saîd’in Medine’ye giderken yerine vekil olarak bırakmış olduğu Sâbit b. Kays b. Hâtim el-Ensârî’yi, Dâru’l-İmâre’den çıkardı, kendisi yerleşti. Valinin en önemli görevleri arasında yer alan cuma namazını kıldırma

60 İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, ss. 152-153.

61 Mes'ûdî, *Murûc*, c. II, s. 345; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. III, s. 153.

62 İbn Sa'd, *Tabakât*, c. V, s. 33; Mes'ûdî, *Murûc*, c. II, s. 345; İbn A'sam, *Futûh*, c. I/II, ss. 395-397; Hinds, “Kûfan”, s. 358.

işini bizzat kendisi üstlenirken, vakit namazlarını kıldırma görevini ise Ziyâd b. en-Nadr'a verdi.⁶³

Böylece Kûfe'ye tamamen hakim olan Mâlik, Hz. Osman'ın şehri ele geçirmek amacıyla askerî tedbirlere başvurabileceğinden çekindiği için dışarıdan gelebilecek herhangi bir silahlı saldırıya karşı koymak üzere görevliler tayin etti. Yaklaşık bin kişilik bir kuvveti Mekke'den dönen vali Saîd'in şehre girmesine mani olmaları için görevlendirdikten sonra,⁶⁴ Kûfe ile Hîre arasına kendi komutasında bir birlik, Basra'dan gelebilecek olan saldırıya karşı Kesker'in aşağı tarafına Âiz b. Harmele komutasında 500 kişilik bir kuvvet, Suriye'den gelebilecek saldırıya karşı Aynu't-Temr'e, Cemre b. Sinân el-Esedî komutasında 500 kişilik bir kuvvet, el-Cebel bölgesinden gelebilecek olan saldırıları engellemek için Hâni b. Ebî Hayye b. Alkame el-Hemedânî komutasında 1000 kişilik bir kuvvet gönderdi.⁶⁵

Şehrin Hz. Osman'ın muhtemel askerî hareketine karşı güvence altına alındığına inanan Malik, Kûfe'ye yakın yerleşim birimlerinin de kontrolünü ele geçirmek için harekete geçti ve Yezîd b. Huceyye et-Temimî'yi Medâin ve Cuha'ya, Urve b. Zeydu'l-Hayl et-Tâ'î'yi Medâin'in aşağı bölgesine atadı. Atanan görevlilere halkın sempatisini kazanmak amacıyla olsa gerek, vergileri toplamamaları, halkı teskin edip sükuneti ve huzuru sağlamalarını emretti.⁶⁶

Hz. Osman Kûfe'deki bu son durumu öğrenince şehre ordu sevk edip sorunu daha da büyütme istemediği için asileri teskin edip, onları itaate çağırarak, toplum içerisinde isyan çıkaran ilk grup olduklarını hatırlatıp kendilerini Hakk'a ve Kitaba davet eden bir mektup yazdı ve bu mektubu Abdurrahman b. Ebîbekr ve Misver b. 0Mahreme ile Kûfe'ye gönderdi. Mektup Kûfe'de etki yapmış oldu. Asilerin lideri Malik b. el-Eşter halifenin mektubunu okuduktan sonra aşağıdaki son derece sert ifadelerin yer aldığı cevabı yazdı ve Yezid b. Kays el-Erhâbî, Mesruk b. el-Ecda' el-Hemedanî, Abdullah b. Ebî Sebre

63 Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, c. VI, s. 158.

64 Halife, *age*, s. 168. Belâzurî, Malik b. el-Eşter'in Malik b. Ka'b el-Erhâbî'yi, Uzeyb'e 500 kişilik bir kuvvetin başına gönderdiğini ve kesinlikle Saîd'in geçmesine müsaade etmemelerini emrettiğini söylemektedir. Bkz. Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, c. VI, s. 158.

65 Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, c. VI, s. 158.

66 Bkz. Belâzurî, *Ensâb*, c. VI, s. 158.

el-Cu'fî, Harice b. es-Salt el-Burcumî ile Medine'ye gönderdi. Mekubun metni şöyle idi.

“Malik b. Eşter'den hatalarla başı belada olan, Hz. Peygamberin sünnetinin dışına çıkmış, Kur'an'ın hükümlerini göz ardı eden halife.. Emma ba'd . Mektubunu okuduk. Kendini ve amillerini (halka) zulüm ve düşmanlıktan alıkoy. Bize (yönetici olarak) iyileri gönder ki biz de sana itaatimizle hoşgörü gösterelim. Sen bizim nefislerimize zulmettiğimizi sanıyorsun. Ancak senin bu zannın zulmü adalet, hakkı ise batıl olarak gösteriyor. İsteğimiz, hayırlılarımız ve salihlerimize yaptıklarından ve onları şehirlerinden sürmenden dolayı tövbe edip, bu yaptıklarından vazgeçmen ve razı olduğumuz Ebû Musa el-Eş'arî ile Huzeyfe b. el-Yemân'ı şehrimize atamandır. Velid'ini, Said'ini ve heva ehli olan aile fertlerini bizden uzak tut.”⁶⁷

Hız. Osman kendisine gelen mektubu okuduktan sonra Kûfeli asilerin şehri, merkezi hükümetten koparmayı düşünmediklerini, kendi hilâfetini hâlâ kabul ettiklerini ve kendisine yapmış oldukları biatı bozmadıklarını anladı. Durumu daha da zora sokmamak için olsa gerek mektubu getirenlerin huzurunda tövbe ederek, Yüce Allah'tan bağışlanma istedikten sonra Ebû Musa ile Huzeyfe'ye birer mektup yazarak onları Kufe'nin yöneticiliğine atadığını bildirdi.⁶⁸ Ebû Musa el-Eş'arî'nin halifenin mektubunu alıp yeni görevine hemen başlaması ile yönetime isyan etmiş olan halk yatıştı.⁶⁹ Böylece Kûfe'de aylardır sürmekte olan isyan, asilerin istediği şekilde neticelenmiş oldu. Ancak Hız. Osman, kendi icraatlarına sahip çıkmayıp bunların bir hata olduğunu, hatadan da öte bir günah olduğunu kabul edip tövbe etmiş olması, onun sair icraatlarını da sorgulanabilir hale getirdiğinden bu hadise merkezî hükümetin yıpranmasına yol açmakla kalmadı, muhalifleri de cesaretlendirdi.

Burada üzerinde durulması gereken bir başka husus ise, Kûfeli asilerin, halife Osman'a kendilerinden birini vali ve haraç sorumlusu olarak atamaları hususunda baskıda bulunmayıp onun yerine bu hadiseler esnasında tarafsız kalmış olan Ebû Musa ile Huzeyfe b. el-Yemân'ı atanmalarını istemiş olmalarıdır. Devlet gelirlerini toplamak ile görevlendirilmesi istenen Huzeyfe b. el-Yemân Hız. Ömer döneminde de

67 Bkz. Belâzuri, *Ensâb*, c. VI, s. 159.

68 İbn Sa'd, *Tabakât*, c. V, s. 34; Halife, *age*, s. 168; İbn A'sam, *Futûh*, c. I/II, ss. 395-397; Mes'ûdî, *Murûc*, c. II, s. 345; İbn Miskeveyh, *Tecârib*, c. I, s. 274; İbnü'l-Verdî, *Târîh*, tahk.: Ahmed Refat el-Bedrâvî, Beyrut 1970, c. I, s. 232.

69 Bkz. Belâzuri, *Ensâb*, c. VI, s. 159.

bu görevin başında bulunuyordu.⁷⁰ İktâ sistemini uygulamamış olan Hz. Ömer adına yıllarca Sevad gelirlerini idare eden birinin göreve getirilmiş olması ile Hz. Osman'ın krizi aşmak için baş vurduğu iktâ uygulamasının önüne geçilmek istendiği anlaşılmaktadır. Ebû Musa el-Eşarî'nin ise özenle seçildiğini tahmin etmekteyiz. Nitekim daha önce Hz. Ömer'in Basra valisi olan Ebû Musa, Hz. Osman tarafından görevden alınmıştı. Dolayısıyla onun göreve getirilişi, Hz. Osman'a bir cevap niteliği taşıdığı gibi Basra'da vali iken yapmış olduğu önemli icraatlar da atanmasında etkili olmuş olabilir. Hatta bu tercihte Ebû Musa el-Eşarî'nin Kureyş kabilesine mensup olmaması ve özellikle de Yemenli olması da rol oynamış olabilir.⁷¹ Daha sonraları Sıffin savaşının ardından, Hz. Ali ile Muaviye arasındaki ihtilâfın hakem yolu ile halledilmesine karar verildiğinde Kûfelilerin aynı gerekçelerle Ebû Musa'yı hakem adayı olarak seçmeleri bu son ihtimali güçlü hâle getirmektedir.⁷²

Hz. Osman'ın valiyi değiştirmesi Kûfelileri bir süre için tatmin etmiş, fakat bu durum onların yönetime karşı koyabileceklerine inanmalarını sağlamış ve Hz. Osman'ın katlini hazırlayan sürecin başlamasında da etkili olmuştur. Keza, Kûfelilerin, valilerini Hz. Osman'a kabul ettirmeleri diğer bölgelerde de etkili olmuştur.⁷³ Nitekim bu hadise ile beraber Emsarın Medine üzerindeki baskısı hissedilir ölçüde artmış, bunun sonucu olarak Mısırlılar da Medine'ye yürüyüp valilerinin değiştirilmesini talep etmişlerdir.

Öte taraftan valilerinin değişmesine rağmen, Hz. Osman tarafından başlatılan ekonomik uygulamalarda hiçbir değişikliğin olmadığını gören Kûfeliler, daha da ileri giderek işi halifenin iktidardan

70 Bkz. Söylemez, *Bede'vîlik*, s. 266.

71 Kuzey ve Güney Arapları arasında öteden beri bir çekişme mevcuttu. Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Patricia Crone, "Were the Qays and Yemen of the Umayyad Period Political Parties?", *Der İslâm*, sayı: 71/1, yıl: 1994.

72 İbn Hibban; Eşas b. Kays el-Kindî'nin "**Her iki hakemin de Kureyş'ten olmasını asla kabul etmeyiz.**" dediğini ve Yemen'li kabilelerin de onu desteklediğini kaydetmektedir. (Bkz. *Kitabu's-sikât*, Haydarabâd, 1975, c. II, s. 292); Mes'ûdî ve Ya'kubî ise Eşas'ın *Her iki hakem asla mudar'dan olamaz* dediğini kaydetmektedirler. Bkz. Yakûbî, *Târihu'l-Ya'kubî*, Beyrut 1992, c. II, s. 189; Mes'ûdî, *age*, c. II, s. 402.

73 Taberî, *Tarih*, c. V, s. 342.

uzaklaştırılmasına kadar vardırımlardır. Nitekim Hz. Osman, giderek büyüyen, çeşitlenen ve halifenin sair yanlış icraatlarıyla da beslenerek toplumun hemen hemen tüm katmanına yayılan bu muhalefetin bir sonucu olarak 12 Zilhicce 35/Haziran 655'de şehit edildi.⁷⁴ Onun şehadeti, problemin sonu olmamış, aksine yeni problemlerin başlangıcı olmuştur.⁷⁵ Öldürülmesi İslâm tarihinde bir dönüm noktasını teşkil etmektedir. Hz. Osman'ın şehadetiyle ümmet, bir daha aynı bayrak altında toplanmamak üzere, bir takım guruplara ayrılmıştır.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Kûfe büyük oranda ganimet gelirleriyle geçinen bir kentti. Bu kentte yaşayanların büyük bir kısmı hayatlarını bu gelirler ile devam ettirmekteydiler. Ancak, Hz. Osman'ın hilâfetinin ikinci altıncı yılında, fetihlerin varacağı son noktaya ulaşması, gelirlerde azalmaya yol açmış ve bu durum kentte ekonomik bir takım sıkıntıların doğmasına sebep olmuştur. Bu ekonomik sıkıntılar bir süre sonra siyasî huzursuzlukların meydana gelmesine zemin hazırlamıştır. Krizi aşmaya çalışan Hz. Osman'ın Sevad arazisini bazı şahıslara ikta olarak vermesi, Kûfeliler üzerindeki otoritesini önemli ölçüde sarsmıştır. Çok geçmeden şehirde halifeye karşı önemli bir muhalefet hareketi başlamıştır. Bu hareket günden güne büyüyerek şehrin hakimiyetini ele geçirmiş ve şehre kendi istedikleri valiyi atayarak Kûfe'yi resmen olmasa bile gerçekte merkezi hükümetten koparmıştır. Daha sonra halife asiler tarafından atanan valiyi tanınması üzerine bir süreliğine dinmiş olsa da günden güne büyüyerek onun ölümünü hazırlayan faktörlerin içerisinde yer almıştır.

Özet

Fetihlerin durması ile Hz. Osman döneminde baş gösteren ekonomik kriz Kûfe kentini ciddi bir şekilde etkilemiş ve Malik b. El-Eşter liderliğinde bir isyanın oluşmasına neden olmuştur. Bu isyan ancak valinin değiştirilmesi ile bastırılabilmiştir. İsyana bastırılmış olmasına rağmen merkezi hükümetin icraatlarını sorgulanır kılmış, hükümet üzerinde muhalefetin baskılarının giderek artmasına zemin hazırlamıştır.

74 İbn Sa'd, *Tabakât*, c. III, s. 31.

75 Hz. Osman'ın şehadeti Cemal ve Siffin savaşlarına kaynaklık ettiği gibi yıllar sonra Yezid b. Muaviye dönemindeki Harre olayında Müslim b. Ukbe'nin Medine'de yaptığı katliamı Hz. Osman'ın intikamı şeklinde değerlendirmesi, (İbn Abdırabbih, *İkdu'l-Ferîd*, c. IV, s. 280) bu olayın çok daha sonraki dönemlerde meydana gelen olayları da etkilediğini göstermektedir.

KAYNAKLAR

- Akarsu, Murat, *Hz. Osman ve Hilâfeti*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001.
- Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I-IV, İstanbul 1991.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb (463/1071), *Tarihu Bağdat ev Medinetu's-Selâm*, I-XIV, Beyrut ts.
- Belâzurî, *Kitâbu cumel min ensâbi'l-eşrâf*, tahk.: Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî, Beyrut 1996.
- Belâzurî, *Futûhu'l-buldân*, çev.: Mustafa Fayda, Ankara 1987.
- Crone, Patrica, "Were the Qays and Yemen of the Umayyad Period Political Parties?", 1994, *Der İslâm* 71/1.
- Cuayt, Hişam, el-Kûfe: neşetu'l-medineti'l-arabiyyeti'l-İslâmiyye, Beyrut 1993
- Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm (224/833), *Kitâbu'l-emvâl*, çev.: Cemalettin Sayık, İstanbul 1981.
- Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim (150/767), *Kitâbu'l-harâc*, çev.: Ali Özek, İstanbul 1973.
- Diyarbakrî, Hüseyin b. Muhammed b. Hasan, *Tarihu hamis fi ahvâli enfûsi nefis*, Mısır, ts.
- Fayda, Mustafa, "Atâ", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi DİA*, IV.
- _____, "Hz. Ömer'in Divan Teşkilâtı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1989.
- Gölpınarlı, Abdalbaki, *Mü'minlerin Emiri Hz. Ali As*, İstanbul 1978.
- Halife b. Hayyat, Ebu Amr (240/854) *Tarihu Halife b. Hayyat*, thk. Ekrem Ziya Ömerî, Riyad, 1985.
- Hinds, Martin, "Kûfan Political Alignments and Their Background in the Mid-Seventh Centerey A.D.", *International Journal of Middle East Studies İJMAS*, II Britanya 1970 346-367.
- _____, "The Murder of The Caliph 'Uthmân", *İJMAS*, III, Great Britain 1972 450-469
- Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi*, Ankara 1991.
- _____, *İslâm Tarihi*, Ankara 1999.
- _____, "Tarihi Rivayetlere Göre Hz. Osman'ın Öldürülmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi AÜİFD*. Sayı XXVII, 1985.
- İbn A'sem el-Kûfî, Ebî Muhammed Ahmed (314/926), *el Futûh*, I-VIII, Beyrut,1986.
- İbn Abdîrrahîb, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed (327/939), *el-İkdu'l-ferit*, Kahire 1302.
- İbn Ebîbekr, Muhammed b. Yahya (741/1346), *et-Temhit ve'l-beyan fi makteli's-Şehid Osman*, tahk. Dr. Muhammed Yusuf Zaid 1964.
- İbn Hibban, Ebi Hatim Muhammed (345/965), *es-Siretu'n-Nebeviye ve ahbâru'l-hulefâ*, talk., Seyyid Azim, Lübnan ts.
- _____, *Kitabu's-sikât*, I-IX, Haydarabad 1975.
- İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-siyâse*, Mısır 1969.

- İbn Miskeveyh, er-Razî (421/1030), *Tecâribu'l-ümem*, I-II, thk. Ebû'l-Kasım İmamî, Tahran 1987.
- İbni Sa'd (230/844), *et-Tabakâtü'l-kubrâ*, I-VIII, Beyrut 1957.
- İbn Şebbe (262/876), *Târîhu'l-Medineti'l-Münevvere*, I-III, Kahire, ts.
- İbn Zenceveyh, Humeyd (251/865), *Kitabu'l-emvâl*, I-III, Riyâd ts.
- İbnu'l-Cevzî, Cemâluddîn Abdurrahman b. Ali (ö.597/1200), *el-Muntazam fi Tevârihi'l-Mulûk ve'l-Ümem*, I-XII, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut 1995.
- İbnü'l-Esîr, İzzuddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed (630/1232), *el-Kâmil fi't-târîh*, çev.: Ahmet Ağırakça, I-XII, İstanbul, 1991.
- İbn Verdî, Zeynuddîn Ömer, *Târîh*, I-II, tahk. Ahmed Refat el-Bedrâvî, Beyrut 1970.
- Jafri, S. Husain M., *Origins and Early Development of Shia İslâm*, London, 1981.
- Kalkaşandî, Ahmed b. Ali (821/1418), *Subhu'l-a'sa fi sinaati'l-inşa*, I-XV, şrh. Muhammed Hüseyin Şemsuddîn, Beyrut 1987.
- Makrizî, Takiyuddîn Ahmed b. Abdulkahîr (869/1441), *Kitabu'l-mevâiz ve'l-i'tibar fi zikri'l-hutat ve'l-âsâr*, M. Gaston Wiet, Fuat Sezgin tarafından *Islamic Geografî'nin* 248. Cildi olarak neşredildi, Frankfurt 1995.
- Massignon, *Hitatu'l-Kûfe ve şerhu haritâtuhâ*, Arapça'ya çev.: Taki Muhammed el-Misba'î, tahk. Kamil Süleyman el-Cebburî, Nefes 1979.
- Mesudî, Ebul Hasan Ali b. Hüseyin, (346/957), *Murucu'z-zeheb ve me'âdinu'l-cevher*, I-IV, Kum 1984.
- Numanî, Şibli, Şibli Numanî, *Asrı Sadette İslâm*, çev.: Ömer Rıza, İstanbul, 1928
- Seyf b. Ömer, *Vakatu'l-Cemel*, der.: Ahmed Ratib, Beyrut 1972.
- Söylemez, M. Mahfuz, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara 2001.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b Cerir (310/922), *Tarihu'l-ümem ve'l-mulûk*, I-XIII, Beyrut 1987.
- Yahya b. Adem, (203/818) *Kibâbu'l-harâc*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire 1347.
- Yakubî, Ahmed b. Ebî Ya'kub (292/905), *Târîhu'l-Ya'kubî*, I-II, Beyrut 1992.